

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XXVII—XXVIII

Zagreb, 1974—75.

POVRATNICI IZ SOVJETSKE RUSIJE U BORBI ZA STVARANJE ILEGALNIH KOMUNISTIČKIH ORGANIZACIJA UOČI PRVOG KONGRESA SRPJ(k)

Ivan Očak

Glavna zadaća koja je potkraj 1918. i osobito na početku 1919. stajala pred radničkim pokretom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je ujedinjenje socijaldemokratskih stranaka i stvaranje Komunističke partije Jugoslavije. Radilo se o organizaciji radničke partije na principima Komunističke Internacionale.

U historiografiji su dobro poznate osnovne činjenice o borbi za to ujedinjenje.¹ Međutim, manje je poznato drugo: kakvu su ulogu u tom procesu odigrali povratnici iz Sovjetske Rusije, sudionici oktobarske revolucije i građanskog rata, komunisti-internacionalisti.

Razne strane ovog pitanja dodirnete su već u literaturi prije svega u radovima B. Hrabaka i T. Milenkovića.² Ali, još su mnoga pitanja, koja je historiografija otvorila, ostala neriješena. Jedno od njih je i udio komunista-povratnika u stvaranju ilegalnih komunističkih organizacija po čitavoj zemlji.

Vodstvo Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca [KP (b) SHS], organizirano 5. XI 1918, već je u Moskvi donijelo odluku da se u zemlji organizira ilegalni partijski rad. Smatralo je da će tim radom upravljati uski krug ljudi, prvenstveno bivši sudionici oktobarske revolucije i građanskog rata. Istodobno je predvidjelo propagiranje ideja oktobarske revolucije u širokim masama radnih ljudi.

---

¹ Usp. Vlado Strugar, *Jugoslavenske socijal demokratske stranke (1914—1918)*, Zagreb 1963; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963; Toma Milenković, *Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja (sredina 1917-2. august 1921)*, Novi Sad 1973, i dr.

² Bogumil Hrabak, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini III, 1965—1966*; isti, *Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918—1921. godine*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1967, br. 1—4; Toma Milenković, *Uticaj Oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagičevaca, Istorija XX veka X*, Beograd 1969.

KP (b) SHS imala je ovaj program revolucionarne borbe:

1. stvoriti, osim ilegalnih, i legalne partijske organizacije, te rasprostraniti ilegalni partijski rad i u kraljevskoj vojsci;
2. u rezultatu revolucionarne borbe ostvariti diktaturu proletarijata;
3. obrana prve države radnika i seljaka u svijetu, Sovjetske Rusije;
4. osuda izdajica-rukovodilaca II Internacionale. Uz to se postarati da se ne odbiju mase koje su išle za socijal-demokratskim strankama i bile na poziciji II Internacionale.³

To su bile opće internacionalističke zadaće komunista i one su se bazirale na paroli svjetske revolucije. Ta je parola bila tada u međunarodnom radničkom pokretu, pa i među komunistima-povratnicima, veoma aktualna. U njihovu shvaćanju podrazumijevala je prenošenje revolucionarnog iskustva iz Sovjetske Rusije; stvaranje, po ruskom uzoru, sovjeta kao organa vlasti radnog naroda; proletersku revoluciju u jugoslavenskim zemljama, koja će se uključiti u revolucionarni pokret drugih zemalja. Veoma je važna prva točka iz spomenutog programa u kojoj se traži prepletanje ilegalnih i legalnih metoda borbe. Međutim, komunisti-povratnici osnivali su nakon povratka u domovinu pretežno ilegalne partijske organizacije.

Kao što se vidi iz popisa i plana revolucionarnog rada komunista poslanih u domovinu,⁴ već u prosincu 1918. našli su se u Zagrebu članovi rukovodstva KP (b) SHS Vladimir Čopić i Nikola Kovačević. Čopić je nekoliko mjeseci kasnije izjavio na policiji da je »preko Poljske, Češke i Austrije doputovao u Zagreb u mjesecu prosincu 1918. Došavši u Zagreb prijavio sam se kod 31. lovačkog bataljona, odakle sam oko 20. prosinca 1918. konačno otpušten i otputovao kući u Senj. U mjesecu siječnju 1919. došao sam u Zagreb radi studija, te sam po vojnoj policiji bio uhapšen i odveden u vojne uze, a razlog uhapšenja nije mi bio saopćen. U mjesecu veljači 1919. pušten sam iz vojnih uza te sam od tog vremena pa do kongresa o Uskrsu 1919. boravio u Zagrebu i u Biškopovcu kod svog prijatelja Viktora Cvitkovića.«⁵

Čopić, dakako, prešućuje svoj politički rad. Kovačević kaže da je on s dokumentom internirca-povratnika prešao demarkacionu liniju negdje oko Minska u Bjelorusiji, proputovao kroz Berlin i Leipzig, te preko Salzburga i Celovca stigao do granice koju je prešao kod Maribora i našao se najzad u Zagrebu.⁶ Poslije dolaska u Zagreb, Čopić i Kovačević počeli su provoditi ra-

³ Prema podacima N. Kovačevića. (Zapisano u Beogradu 25. VIII 1967. Autorova zbirka.)

⁴ Ivan Očak, Kako su se u Sovjetskoj Rusiji pripremali za povratak u domovinu bivši jugoslavenski ratni zarobljenici (1918—1921), Rad JAZU 359, 1971, 326—334. Ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribičević javlja 2. I 1919. banu Mihaloviću da je obaviješten kako su iz Moskve poslani ljudi »da u našim krajevima šire boljševizam. Od tih znamem za imena samo nekih i to: Kovačević pod imenom Krasoje, poreklom Ličanin, koji ima da radi u Zagrebu, Beogradu ili Sarajevu [...]. Osim toga je poslat u Novi Sad neki Mijatov a u Zagreb neki Čopić koji se krije pod imenom Otpilenić [...] Glavni im je cilj komunizam [...]« (Arhiv CK SKJ, f. Zbirka Jugosloveni i Oktobar, Sign. 25.) Bez obzira na neke netočne podatke u tom izvještaju, važno je upozorenje Pribičevića i njegov zahtjev da spomenute »treba strogo kontrolirati« (isto).

⁵ Arhiv Hrvatske (AH), Pr. Zv, 6—14 1370/1920. — O Vladimiru Čopiću usp. članak Ivana Očaka u Senjskom zborniku V, 1971—73, 319—354.

⁶ ACK SKJ, f. MG-513/3.

niji plan da se povežu s lijevim socijal-demokratima i započnu s organizacijom ilegalnih partijskih grupa. Ubrzo je uspostavljena veza s rukovodiocima radničkog pokreta Hrvatske Slavkom Kaurićem, Svetozarom Delićem, Gabrielom Kranjecom, Stjepanom Turkovićem, Antunom Božičevićem i dr. Uspostavljena je i veza s naprednim intelektualcima Augustom Cesarcem, Miroslavom Krležom, Simom Miljušem i Franjom Ljuštinom, te s mnogim radnicima.⁷ S njima je usklađen stav u najvažnijim pitanjima revolucionarnoga radničkog pokreta: u odnosu prema socijal-patriotima i pitanju obrane Sovjetske Rusije. »A to je [...] za Čopića i mene«, piše Kovačević, »i bilo najvažnije u datom konkretnom momentu. To nam je bila polazna točka [...]»⁸ Dosta se brzo započelo s radom i nađeni su ilegalni stanovi. Tako je već u prosincu 1918. stvorena ilegalna komunistička grupa u Zagrebu, a uskoro zatim i u drugim gradovima Kraljevine SHS.⁹

O tome govori važan izvještaj jednog povratnika iz Sovjetske Rusije, člana Jugoslavenske komunističke grupe, poslan iz Zagreba u Moskvu. »Mi smo osnovali komunističku grupu u Zagrebu [...] Komunističke ćelije organiziraju se također i u drugim gradovima i za kratko vrijeme ćemo sazvati kongres zbog osnivanja komunističke partije Jugoslavije. Preduzimaju se neophodni koraci za izdavanje u najkraćem vremenu vlastitog dnevnog lista, koji će štiti i širiti stvarnu slobodu, koja se rađa pod okriljem komunizma; boriti se za ovu slobodu mi smo naučili u socijalističkoj Rusiji. Šaljemo joj kao i herojskim i neustrašivim vođama i borcima, naš revolucionarni pozdrav. Mi smo uvjereni da ćemo ih uskoro pozdravljati kao Jugoslavenska socijalistička republika.«¹⁰ Pretpostavlja se da je to pismo napisao Čopić, jer je baš on otputovao u Zagreb sa zadaćom da ondje stvori ilegalnu organizaciju.¹¹

B. Hrabak također potvrđuje podatak o stvaranju ilegalne komunističke partije (ali, na žalost, ne navodi izvor). On piše: »Prvi članovi Komiteta [mislili na KP (b) SHS; I.O.] su dolazili u Zagreb s predlogom da se obrazuje ilegalna komunistička partija i da se počne sa izdavanjem jednog lista koji bi bio organ te partije, no levi socijaldemokrati, s kojima su se oni povezali u Zagrebu (pa i Sarajevu i drugde), bili su protiv toga, uvereni da će zadobiti većinu članstva postojećih jugoslovenskih radničkih partija.«¹² Međutim, lijevi socijaldemokrati bili su u većini slučajeva za suradnju s povratnicima.

⁷ Hrabak, Jugosloveni učesnici, 112.

⁸ ACK SKJ, f. MG-513/3.

⁹ Hrabak, Jugoslovenski učesnici, 112.

¹⁰ »Жизель национальностей«. (Москва), № 4, 12, 2. II. 1919.

¹¹ To je pismo bilo nešto ranije objavljeno u listu »Правда«, Moskva 4. I 1919. s potpisom »L. Zukićeva«. U literaturi je već utvrđeno da je »njegov autor bio aktivni internacionalist Lazar Vukićević«. (Vidi: Т. П. Блинова, Г. М. Славин М. М. Сумарокова, К истории создания Коммунистической партии Югославии, »Советское славяноведение«, 4, 1969, 37). Čini se da tvrdnja o autorstvu L. Vukićevića ne odgovara stvarnosti, jer je poznato da je on zajedno s N. Grulovićem stigao iz Sovjetske Rusije kući tek u drugoj polovici siječnja. (Vidi: Н. Груловић. Југословенска комунистичка револуционарна група »Пелагић«. Зборник за друштвене науке, 22, 1959, 108.) Da bi pismo moglo biti objavljeno 4. I 1919, ono bi moralo biti iz Jugoslavije poslano negdje oko 20. XII 1918. Govoreći o pripremanju za kongres ujedinjenja Kovačević spominje u svojim sjećanjima da su on i Čopić potkraj prosinca 1918. poslali preko Beča u Moskvu pismeni izvještaj o organiziranju komunističkih grupa u Zagrebu. (Vidi ACK SKJ, f. MG-513/3.)

¹² Hrabak, Partijska organizacija, 28.

Nakon stvaranja organizacije u Zagrebu — prema svemu sudeći bila je to komunistička partija u željezničkoj radionici¹³ — Čopić i Kovačević uputili su se svaki u svoj rodni kraj, prvi u Hrvatsko Primorje (bio je rodom iz Senja), gdje je posjetio Sušak, Rijeku, Crikvenicu, Kraljevicu i Bakar, te zatim prešao u Gorski kotar (Delnice) i Liku (Gospić i Otočac), a drugi u Bosnu i Hercegovinu (bio je rodom iz Dervente), gdje je posjetio Sarajevo i Mostar a zatim Slavonsku Požegu, Slavonski Brod. Imao je u planu još Dubrovnik, Boku Kotorsku i vojno brodogradilište u Tivtu.

Poslije ovog obilaska trebalo je da se sastanu u Beogradu s istaknutim srpskim socijal-demokratom Filipom Filipovićem, na koga su ih još u Moskvi uputili ruski drugovi potkraj 1918. Naime, Filipović je bio interniran za vrijeme rata u Gornjoj Austriji i nalazio se u jednom logoru s ruskim zarobljenicima. Ondje je počeo organizirati grupe Ruske Komunističke partije (boljševika) [RKP (b)] o čemu je obavijestio u svom izvještaju CK RKP (b) u Moskvi.¹⁴ Prema kasnijoj izjavi člana te grupe L. B. Sumice, suradnika Izvršnog Komiteta Komunističke Internacionalne (IKKI), u Filipovićevoj grupi radili su još kasnije poznati boljševici J. Vinokur, L. F. Pečarskij, inženjer Čertov, M. Kazarnovskij (poginuo u građanskom ratu u Rusiji) i dr.¹⁵ Kada je 1918. bio protjeran iz Beča i stigao u Budimpeštu, Filipović je i ondje postao jedan od organizatora RKP (b) u sastavu Međunarodne komunističke federacije u Budimpešti.¹⁶ U Kraljevinu SHS vratio se u prosincu 1918.¹⁷

I drugi su povratnici aktivno radili. U vezi s tim karakteristično je pisao Filipa Filipovića i Ivana Matuzovića iz Budimpešte 14. XII 1918. Jugoslavenskoj komunističkoj grupi u Moskvi. Oni su pisali: »Drug Drobni¹⁸ otputovao je u Zagreb, odavde će u Sarajevo, a posjetiti će i druga najznačajnija mjesta Jugoslavije. On je dobio zadatak od naše grupe da sakupi informaciju o radničkom i seljačkom pokretu, da ustanovi vezu među nama i drugovima u Jugoslaviji.«¹⁹ Kasnije je F. Drobni u svojim sjećanjima ovako dopunio taj podatak: »U Peštu sam stigao zajedno sa Ivanom Matuzovićem i tamo smo se povezali sa drugovima Kunom, Pörom i Samuelijem. Mi smo tada verovali da će u Jugoslaviji buknuti revolucija i ja sam pošao sa zadatkom da se povežem sa jugoslavenskim drugovima i tako sam stigao u Zagreb. Tu sam našao druga Brudnjaka, Bornemis, Ciligu, Miljuša.«²⁰

¹³ Ivan S a b o l e k, *Historija rada i borbe*, Zagreb 1961, 105.

¹⁴ О русских коммунистических группах в Австрии и Венгрии в 1917—1918 г. г. »Вопросы истории КПСС«, № 7, 1966.

¹⁵ isto, 68.

¹⁶ isto, 68.

¹⁷ И. Д. О ч а к. *Неизвестное письмо Филипа Филиповича, »Советское славяноведение«* № 1, 1966, 66. Netočna je tvrdnja da se F. Filipović vratio u Jugoslaviju u siječnju 1919. (П. Д а м ј а н о в и ћ, Филип Филиповић, *Годишњак града Београда* VI, 1959, 54.)

¹⁸ Тоčno će biti Franjo Drobni.

¹⁹ Очак, *Неизвестное письмо*, 66.

²⁰ Cit. po Vujica K o v a č e v, *Neka izdanja istorijske građe za istoriju mađarskog radničkog pokreta, Prilozi za istoriju socijalizma* 1, Beograd 1964, 425. Kao što se iz ovoga vidi, F. Drobni je zaboravio spomenuti F. Filipovića, koji je o njemu pisao u Moskvi.

Kao što je bilo još u Budimpešti dogovoreno, internacionaliste-povratnike dočekivali su u Beogradu srpski socijaldemokrati D. Lapčević i dr.²¹, u Novom Sadu Mihajlo Vič, Gojko Vuković, Lorišić i dr. Sa Sarajevom i drugim gradovima također su bile uspostavljene dobre veze.

Potkraj 1918. vratio se u domovinu Ivan Ferenčak. U Zagrebu je 5. prosinca susreo F. Drobno koji je već prije stigao.²² Oni su se odmah povezali s mjesnim drugovima: A. Cesarcem, M. Krležom, S. Miljušem i F. Ljuštinom. Kasnije je Ferenčak pisao: »Glavna nam je zadaća bila stvaranje komunističke partije Jugoslavije.«²³ To se potvrđuje još jednim podatkom koji on navodi: »Za vrijeme vlasti praviteljstva Bele Kuna,²⁴ ja i Franjo Drobni-kasir, dobili smo zadatak²⁵ da prebacimo novac za partiju. Zadatak smo izvršili [...]«²⁶

U Osijeku, gdje je Drobni djelovao, također je postojala ilegalna organizacija. Iz policijskih se materijala vidi da je sastajalište te organizacije bilo kod nekog Kiša, da je ona imala skladište za ilegalnu literaturu i dobro razvijenu ilegalnu tehniku, pa i originalan službeni pečat za krivotvorenje putnih isprava.²⁷

Kovačević je potkraj prosinca stigao u Slavonski Brod. Ondje se sastao s mjesnim socijal-demokratima. Program koji je sa sobom donio bio je dobro primljen, te se pristupilo organiziranju ilegalnog komunističkog kružoka. On piše da su zaduženja u ilegalnoj organizaciji bila raspoređena ovako: za agitaciju i propagandu zadužen je S. Bulić, za tehniku i organizaciju oružanih grupa F. Fojerbah, za održavanje veza s okolnim mjestima Đ. Salaj, za rad u legalnim organizacijama, u prvom redu sindikalnim i kooperaciji Orsari, za vezu sa selima i bivšim zelenokaderašima J. Zlatović. Kao mjesto za »javke« bila je određena krčma Johanna Drehera.²⁸

Kovačević je takvu organizaciju osnovao u Derventi i povezao se sa bosanskim socijal-demokratima.²⁹

Uzimajući u obzir situaciju u Hrvatskom primorju, Istri i na Kvarnerskim otocima, gdje su već postojale radničke socijal-demokratske organizacije kojih su članovi u većini pristajali uz ljevicu, Čopić je predložio da se na početku siječnja 1919. u Sušaku ili Rijeci održi ilegalna konferencija.³⁰ Cilj je trebalo biti ujedinjenje svih lijevih snaga u tom kraju. Konferencija je i održana sredinom siječnja. Baš u to vrijeme, na tužbu prof. B. Orlovića, uhapšeni su V. Čopić, S. Landikušić i Z. Švrljuga.³¹ Potonja dvojica tek su se vratila iz Sovjetske Rusije.

²¹ On i neki drugi su kasnije kao centralisti isključeni iz KPJ.

²² Ivan Ferenčak, Autografija, napisana 1964 (autorova zbirka).

²³ isto.

²⁴ U literaturi se mađarska vlada pogrešno naziva vladom Bele Kuna; taj je bio u Sovjetskoj mađarskoj vladi ministar vanjskih poslova i zatim vojske.

²⁵ Ferenčak ne govori od koga je taj zadatak dobio.

²⁶ Ferenčak, n. dj., 2.

²⁷ AH, f. PRZV. 6—14 1370/1920, kut. 975.

²⁸ ACK SKJ, f. MG-513/3.

²⁹ Hrabak, Jugosloveni učesnici, 118.

³⁰ Hrabak, na istom mjestu. — U Istri, koja se tada nalazila pod Italijom, djelovao je socijal-demokrat Ante Ciliga.

³¹ isto, 124.

Čopićeva grupa je ilegalno radila i u vojsci koja se trebala pripremiti za učešće u ustanku. O tome postoje podaci u materijalima poznatog procesa ili afere vezane uz ime Alfreda Diamantsteina. Prema njima Diamantstein je dobio od Ivana Matuzovića u Budimpešti zadatak da vodi akciju u vojsci, »tj. da skupa sa kapetanom Metzgerom osnuje najpre 4 kompanije. Prva kompanija ima zadaću da u određeni čas zasedne poštu i da na sve strane telefonira i brzopjavi, da je Zagreb osvojen i da se pristaše okupe i pristanu uz njih. Druga kompanija imala je zadaću da oslobodi sve političke pritvorenike i da ih pozove na suradnju, a ljude od vlasti da uhapsi i stavi ih u pritvor. Treća je kompanija imala zadaću da zaposedne sve banke kako se nebi mogao novac nikuda izneti. Četvrta je kompanija imala dužnost da zaposedne željeznicu, pa da niko nikuda ne ide.«³² Za neposredni rad u vojsci bio je zadužen brat Vladimira Čopića podnarednik Milan, koji je kasnije pobjegao u Sovjetsku Rusiju. Ipak je pravi rukovodilac bio kapetan Josip Metzger. On je služio u Dopunskom bataljonu 35. pješadijskog puka u Zagrebu i preuzeo zadatak da s pomoću vojske provede revoluciju. Metzger je imao dosta razgranatu mrežu u vojsci. Bio je povezan s poručnicima Petrom Cikom i avijatičarom Vučetićem, te njegovim bratom koji je služio u Međimurju, časničkim zamjenikom iz Osijeku Golubčićem i narednicima Stevanom Kopčinovićem i Kuzmanovićem. Za vojnu organizaciju u Osijeku bio je odgovoran kapetan Košak. Novac je Metzgeru davao Diamantstein. Jednoć, na pitanje Diamantsteina koliko ima vojnika, odgovorio je: »Ima [...] u vojarnama nekoliko stotina (spomenuo sam mu i brojeve) koji imaju u mene slepo poverenje, koji idu samnom kada i kamno hoću.« Metzger je u vojarnu donosio letke i brošure. Rad u vojsci nije bio težak jer su vojnici i oficiri bili nezadovoljni. Prema riječima Metzgera, »časnici već više meseci nemaju nikakve plate, momčad nema pristojbu.«

U vezi s radom u vojsci važna je još jedna činjenica. Naime, radilo se i među francuskim vojnicima koji su bili stacionirani u Zagrebu. Prema istim podacima, Vladimir Čopić je naredio Vilimu Walteru »da stupi u organizaciju boljševičku (tj. ilegalnu organizaciju; I.O.) i da preuzme dužnost agitatora u francuskoj vojsci.«³³ U njoj samoj djelovao je Henry Jourdain, sergent francuske posade. U dokumentu je o njemu rečeno: »Propagira boljševizam među francuskom vojskom.« Prema jednom podatku je »u Dol. Miholjcu u ilegalnom skladištu čuvan ekrazit. Stevo Kopčinović je dijelio letke u vojsci i pribavio kapetanu Metzgeru ključ od magazina u kojem se nalaze 42 strojne puške i 25 sanduka municije.«³⁴

N. Kovačević je u Sl. Brodu razvio između ostaloga i energičnu agitaciju među momčadi na monitorima. Putem šifre obavijestio je S. Miljuša da će ta momčad u slučaju prevrata zajedno s boljševicima »bombardovati Beograd«.

Pored rada u vojsci, komunisti-povratnici pomišljali su i na organiziranje vlastitih crvenoarmijskih jedinica. Vitomir Kozjak tvrdio je na Diamantsteinovu procesu da mu je Kovačević naložio da osnuje gardu »pod imenom ili Crvena garda ili Crna ruka i da bi trebalo sakupljati oružje, jer će doći

³² AH, f. PRZV 6—14 175—4132—9228/1919.

³³ isto, l. 19, 29.

³⁴ isto, l. 10.

dan kada će se podignuti čitava Jugoslavija«. Kozjak je dobivao novčanu pomoć, a dobio je i revolucionarnu lozinku »Vjekoslav Koloj«. Za sve informacije trebao se obraćati Simi Miljušu, pravniku iz Zagreba, Palmotićeve ul. br. 12.³⁵

Prema saopćenju N. Kovačevića, odredi »Crvene garde« i »Građanske garde« organizirani su u Slavanskom Brodu, Osijeku, Đurđevcu, Vrdniku, Subotici i drugdje.

Interesantno je napomenuti da je Krleža u nedavno objavljenom dnevniku zapisao: »[...] pa zatim od crvenoarmejaca pod komandom Sime Miljuša, kad je planirao da zauzme Zagreb iz solidarnosti sa Belom Kunom [...]«³⁶ Iz toga se može zaključiti da su takvi odredi u Zagrebu tada zaista postojali.

Iz spomenutog dokumenta se vidi da se je vodila vrlo intenzivna propaganda za osnivanje ilegalnih organizacija u čitavoj zemlji.

Tipograf Joza Sorić, koji se u mjesecu travnju 1919. vratio iz Sovjetske Rusije izjavljuje: »Priznajem da sam se s Alfredom Diamantsteinom sastao u Zagrebu četiri puta i to jedanput po dogovoru na Zrinjevcu prema poruci Miljuševoj, a ostala tri puta posve slučajno na prolazu, jedan put u Maksimiru u prisutnosti Milana Čopića, drugi put u gostionici u Ilici gornjoj, neznam u kojem društvu s Tajkovom i Miljušem, i posljednji put na Kaptolu s Milanom Čopićem. [...] Priznajem, da je na sastanku našem u gornjoj Ilici bilo govora o osnutku štamparije u kojoj bi se tiskali listovi i letci ilegalno.«³⁷ A Diamantstein je svjedočio: »Meni je Miljuš kazivao, da je poslao Josipa Sorića u Novogradišku da organizira tamo boljševički pokret, jer da je sposoban, da je svršio agitatorsku školu u Rusiji i da mu je u tu svrhu dao 1500 ili 2500 kruna«. I on potvrđuje da se razgovaralo o tome »da se u Zagrebu osnuje stranačka boljševička štamparija, koja će bez znanja oblasti izdavati letke boljševičke sadržine i novine, jer do tada 'Istina' izlazila nije«.^{37a} Sorić je tada djelovao pod pseudonimom »Anić«.

Povratnik iz Sovjetske Rusije Nikola Pupavac odnio je letke u Osijek i Karlovac gdje ih je predao dvojici pouzdanika. Diamantstein spominje diskusiju u kojoj je Pupavac predlagao da se ide u selo Vratnje i druga sela i ondje širi boljševizam. Međutim, Diamantstein, Vukelić i Todorović smatrali su da treba ostati i raditi samo u Zagrebu.

Limarski pomoćnik Rudolf Antolić, inače prijeratni socijaldemokrat, radio je na organizaciji radnika u Rijeci, Sušaku i Požegi, gdje je bio vezan s Ivanom Ferenčakom i, zacijelo, s A. Tajkovim.³⁸

Prema podacima koje je Diamantstein dobio od samog Miljuša, organizacija je bilo u 26 mjesta u Hrvatskoj. Miljuš je »u sva ta mjesta slao novac« i »imao upisan čitav plan od tih mjesta«.³⁹

³⁵ isto, 6—14 1370/1920.

³⁶ Политика, 16. IV 1973.

³⁷ АН, ф. РРЗВ 6—14 1370/1920.

^{37a} »Istina« je od lipnja 1919. bila organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Centralnog radničkog sindikalnog vijeća za Hrvatsku i Slavoniju.

³⁸ isto, 6—14 175—4132—9200/1919.

³⁹ isto, 1. 32.

Napokon, na jednom sastanku u Tuškancu, u gostionici »Dobra mamica«, stvoren je tzv. »podzemni sovjet«. Sastanku su prisustvovali: Alfred Diamantstein, Nikola Pupavac, Mihajlo Todorović, narednik Kopčinović, Gabrijel Orač, Milan Čopić, Staniša Banjanin i Lazo Vukelić. Svrha mu je bila »ilegalna organizacija boljševičkog pokreta i podjela pojedinih resora«. Pupavac je dobio resor vanjske propagande⁴⁰ (on je poslao izvještaj o stvaranju »podzemnog sovjeta« u Mađarsku); Diamantstein je bio zadužen za kurire, financije i vezu s Osijekom; Todorović za lokalnu agitaciju; Lazo Vukelić službu kurira kao i Gabrijel Orač, a Milan Čopić imao je održavati bolnicu i pohranjivati letke (kod Milana je za vrijeme premetačine nađeno čitavo skladište ilegalne literature); Staniša Banjanin za vanjsku agitaciju, a Kopčinović za agitaciju u vojsci. Diamantstein tvrdi da je na tome organizacija ostala, tj. da se nije ništa uradilo,⁴¹ ali naprijed izneseni podaci govore protivno.

Ilegalna organizacija radila je također na spašavanju poznatog mađarskog revolucionara Gyule Hajdu-a koji se nalazio u uzama zagrebačkog redarstva.

N. Kovačević je iz Slavenskog Broda otputovao u Beograd održavajući i dalje vezu s Čopićem. On opisuje način njihova konspirativnog dopisivanja. Čopić je u otvorenoj dopisnici pisao o dobrom zdravlju roditelja, što je značilo da je uspješno putovao u Gorski Kotar i Primorje. Vijest o uspostavljenoj vezi s tetkom upućivala je na vezu s Bečom i Budimpeštom. Uspjeli upis na fakultet označavao je uspjeti rad zagrebačke grupe, nađeni stan sretan dolazak grupe. Podatak o udatoj sestri značio je da dolazi pouzdani drug s kojim se treba povezati i zajednički nastaviti rad u započetom pravcu; bio je to F. Filipović.⁴² Iz Beograda je Kovačević uskoro protjeran u Sarajevo.⁴³ U siječnju 1919. objavio je u partijskom listu »Глас слободе« članak pod naslovom: »Sovjetska Rusija«. U njemu je opisao oktobarsku revoluciju i događaje u Sovjetskoj Rusiji nakon Oktobra.⁴⁴ Njegova je dalja suradnja u listu prekinuta jer je bio uhapšen. List je protestirao protiv hapšenja povratnika. U vezi s tim pisao je: »Ako će jugoslavenska buržoazija početi hapsiti boljševike, kao što to već radi tada će ona ostati bez proletarijata, jer je danas svaki pravi proleter boljševik svagdje u svijetu pa i u Jugoslaviji.«⁴⁵

Kako se vidi, članovi su CK KP (b) SHS djelovali ne samo u Hrvatskoj (Primorje, Dalmacija, Slavonija) nego i u Bosni i Hercegovini, a također i u Srbiji.

⁴⁰ isto, l. 56.

⁴¹ isto, l. 7—8.

⁴² ACK SKJ f. MG 513/3.

⁴³ Policija je pažljivo pratila rad N. Kovačevića u Sarajevu. Već 2. siječnja predsjednik vlade Bosne i Hercegovine V. Šola javio je ministru unutrašnjih poslova S. Pribičeviću da se »boljševik Kovačević nalazi u Sarajevu« i da je on »naj-sposobniji i najopasniji boljševik«. Policija je 4. siječnja javila da on nije zaregistriran i da još nije uhapšen. Pribičević je 14. siječnja u telegramu zemaljskoj vladi javio da je Kovačević »jedan od glavnih vođa jugoslavenskih boljševika« (Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII, knj. VII, Sarajevo 1967, 410, 411, 415.)

⁴⁴ Глас слободе, Сарајево, 25. I 1919.

⁴⁵ isto, br. 27, 4. II 1919.

O vezama i radu u Sloveniji gotovo da i nema podataka. U literaturi je zabilježen svega jedan primjer, a to je odlazak Filipovića s V. Bornemissom u siječnju 1919. u Ljubljani na razgovor sa članovima Glavnog odbora Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, i to s lijevo orijentiranima. Međutim, nekoliko je Slovenaca pristalo uz izlaganje F. Filipovića, ali većina se s njime nije složila.⁴⁶

Filipović je pisao u Moskvu u naprijed spomenutom pismu: »Među radnicima Jugoslavije velika je zainteresiranost za komunizam (boljševizam), naročito u Srbiji i Bosni. Socijal-demokratizam kod nas nije jak, njega ćemo vrlo lako uništiti.⁴⁷ Ali nam je potrebna zbog toga hitno literatura. Obzirom da je vrlo teško prebacivati otuda knjige u velikoj količini, zbog toga nam je potrebno slati po jedan egzemplar od svake brošure, letka i uopće svega što vi štampate. U interesu našeg mladog komunističkog pokreta to je potrebno učiniti čim prije. Inače ćemo biti prisiljeni da sami prevodimo svaku brošuru i da gubimo dragocjeno vrijeme. Knjige i brošure možete predati donosiocu ovog pisma, jer se oni uskoro vraćaju opet ovamo u Budimpeštu.«⁴⁸ U tom pismu Filipović opisuje rad pojedinih komunista a govori i o pomoći koju mladi komunistički pokret u Jugoslaviji očekuje od Jugoslavenske komunističke grupe RKP (b) u Moskvi.

Već u siječnju 1919. Filipović je u Beogradu organizirao ilegalnu partijsku mrežu koja je brojila oko 200 članova.⁴⁹ Ilegalne organizacije su se širile po čitavoj Srbiji. N. Kovačević tvrdi u svojim sjećanjima da su oni još u Moskvi odlučili kod kuće stvoriti konspirativne partijske organizacije po uzoru ruskih boljševičkih organizacija za vrijeme carizma. Nema sumnje da se takva odluka povratnika mogla stvoriti na osnovi nedovoljno jasne predodžbe i ocjene situacije u zemlji.

Uloga povratnika-komunista bila je u tim uvjetima velika. Zbog toga su ih prije svega napadali desni socijalisti. Optuživali su ih kao svoje neprijatelje,⁵⁰ a njihovu propagandu oktobarske revolucije smatrali su »opasnom po radnički pokret i demokratski razvoj«.⁵¹

⁴⁶ Vujica Kovačević, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, Beograd 1967, 153.*

⁴⁷ Filipovićev je zaključak bio pogrešan. Socijal-demokratizam pokazao se mnogo jačim i dubljim nego se to moglo tada pretpostavljati.

⁴⁸ Оч а к, н. д., 68.

⁴⁹ Hrabak, *Jugosloveni učesnici*, 124. Hrabak navodi imena nekih članova ilegalne vojne sekcije. U njoj su bili »crnorukci« V. Tucković i V. Gojković; potonji je bio 1917. komandant Jugoslavenskog revolucionarnog bataljona u Kijevu. Usp. И. Д. Оч а к, *Югославянские интернационалисты в борьбе за победу советской власти в России (1917—1921)*, Москва, 1966, 63, 232.

⁵⁰ Da bi još više uplašio buržoaziju, list desnih socijaldemokrata Hrvatske »Sloboda« nazvao je povratnike »grupa bivših komesara Crvene Garde« (22. VI 1919).

⁵¹ Josip C a z i, *Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919—1920, Beograd 1959,*

U veljači 1919. stigli su u Novi Sad kao posljednji članovi rukovodstva KP (b) SHS Lazar Vukićević i Nikola Grulović.⁵² Prema sjećanjima L. Vukićevića,⁵³ on se navodno pred odlazak iz Sovjetske Rusije sreo s V. I. Lenjinom koji mu je savjetovao da se balkanski komunisti ujedine, jer će im samo jedinstvo osigurati uspjeh u borbi i jedino će na taj način pomoći mladopovratnici u novonastaloj republici. Interesantno je napomenuti da je vojvođanska grupa povratnika počela djelovati neovisno, čak i ne znajući za djelovanje Čopičeve grupe u Hrvatskoj i drugim krajevima.

Povratnici iz Sovjetske Rusije i članovi rukovodstva KP (b) SHS koji su se vraćali u Vojvodinu također su počeli osnivati ilegalne partijske organizacije i grupe. To se vidi iz njihova izvještaja koji su 15. ožujka 1919. poslali budimpeštanskoj grupi RKP (b).⁵⁴ Internacionalisti su pisali u tom izvještaju da su »po mnogim mjestima organizirali Komunističke kružoke,«⁵⁵ ali se o tim organizacijama sačuvalo malo podataka.

Nešto je više poznato o ilegalnim organizacijama u Vojvodini. Na primjer, u Bečkereku je osnovana organizacija koja je vrlo brzo rasla i na početku ožujka već brojila oko 200 članova.⁵⁶ Ta je ilegalna organizacija⁵⁷ postavila pred sebe kao zadaću »ostvarenje socijalističke republike«. Radi toga su članovi grupe sakupljali oružje.

O postojanju ilegalne partijske organizacije u Srijemu može se suditi na osnovi jednoga, prema svemu sudeći, direktivnog pisma objavljenog 1919. u brošuri tadašnjeg socijal-demokrata Živka Topalovića. U njemu piše: »Dragi

---

⁵² Pretpostavka B. Hrabaka (Jugosloveni učesnici, 131) da se N. Grulović 12. veljače susreo u Budimpešti s F. Filipovićem, »poslije njegovog putovanja u Austriju i Mađarsku«, ne potvrđuje se izjavom samog Filipovića.

O svom povratku u zemlju Filipović je izjavio: »Glede datuma moga putovanja iz Austrije natrag u Srbiju izjavljujem, da sam ja iz Austrije pošao 21. ili 22. decembra 1918. a putovao sam preko Pešte u Zagreb tako, da sam Peštu ostavio na 24. decembra 1918. i redovito prispio u Zagreb. Ovo se može vidjeti i iz punomoći, izdane mi u Pešti po Ruskoj oblasti u svrhu zaštite zarobljenika, koja je datirana sa 24. decembra 1918. Da sam redovito prispio u Zagreb, može se uvidjeti(!) kod zagrebačke policije, jer sam bio prijavljen, a to mi mogu posvjedočiti i neki moji drugovi iz Zagreba, s kojima sam se sastajao u kavani 'Medulić'. Nakon par dana mog boravka u Zagrebu bio sam otišao u Sarajevo, gdje sam održao par predavanja, a iz Sarajeva išao sam u Dubrovnik na nekoliko dana, a potom sam došao ponovno u Zagreb, gdje sam koncem januara 1919. kao delegat srbijanske Socijalističke partije bio na konferenciji hrvatske socijalističke partije i tu sam držao i govor. Početkom februara 1919. vratio sam se natrag u Beograd, a da se onda poslije nijesam nikuda micao iz Srbije.« (AH, 6—14 1370/1290.) — Prema novo pronađenim podacima, Filipović je nakon boravka u Zagrebu doista bio u Budimpešti i zajedno s N. Grulovićem vratio se u zemlju.

⁵³ Prema B. Hrabaku, Dolazak organiziranih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919. godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, 1966. O tome govori i žena L. Vukićevića Toska (Vidi: Toska Vukićević, Iz života i rada Lazara Vukićevića, Зборник за друштвене науке 22, Нови Сад 1959, 146). Međutim, treba istaći da se o navodnom susretu L. Vukićevića s Lenjinom ni u kakvim sovjetskim dokumentima i literaturi ništa ne govori.

⁵⁴ Ta je grupa djelovala u sastavu inozemnih komunista u Budimpešti. Od travnja 1919. izdavala je list Правда.

⁵⁵ Правда, 26. IV 1919.

⁵⁶ Шандор Вег, Комунисти Зрењанина у доба стварања КПЈ, Зборник за друштвене науке, 22. Нови Сад 1959, 95.

⁵⁷ Poslije kongresa ujedinjenja ova organizacija nije raspuštena.

druže! Učini ovo: stvori u mestu nelegalnu organizaciju, i to ovaku: nađi u mestu još 4 druga i obrazuj te odbor 'komunističke nelegalne organizacije' i rasporedite rad ovako: ti imaš da držiš vezu sa okružnim odborom (tj. sa nama), samo ti imaš da znaš gdje se mi nalazimo, samo ti imaš da primaš direktive od nas, i samo ti imaš da nam o radu vašem izvještaj daješ. Između ostala ona 4 jedan ima da bude blagajnik, nesme ništa da radi, i ima samo pare da čuva, ona ostala trojica imaju opet u mestu i u okolnim selima kao i u Vrdniku da organiziraju komunističke grupe, sa tim grupama održavaju oni vezu koji su je organizirali, jedna grupa za drugu ne sme da zna.

Vaša je dužnost da nam šaljete izveštaj: a) Koliko grupa i gde imate, b) koliko članova i čime se zanimaju. Ako ima tamo oružja za kupiti, javite nam. S komunističkim pozdravom Okružni odbor.⁵⁸

Radilo se, dakle, o konspirativnoj organizaciji sličnoj zavjereničkim, blan-kističkim organizacijama.

Ovo pismo-direktiva iskorišteno je kasnije u procesu protiv pelagićevaca u studenom 1919. kao »jedini i (naj) (tako u tekstu; I. O.) ozbiljniji dokaz«.⁵⁹

Prema podacima N. Kovačevića, u Vojvodini su ilegalne organizacije osnovane u 20 mjesta i to: Kumane, Melenci, Elemir, Vranjevo, Kanjiža, Novi Bečej, Bašaid, Aradas, Mužalj, Pančevo, Vrdnik, Ruma itd. U njima je prema Kovačeviću, bilo preko 1800 članova.⁶⁰

T. Milenković i B. Hrabak izvode na osnovi sjećanja N. Kovačevića ispravan zaključak da su nelegalne organizacije već u prosincu 1918. i 1919. postojale u Zagrebu, Sarajevu, Slavonskom Brodu i drugim mjestima. Na čelu im se nalazila ilegalna trojka koju su sačinjavali Vladimir Čopić, Filip Filipović i Nikola Kovačević. Kao što se vidi, dvojica su do tada bili članovi rukovodstva KP (b) SHS. Njihovi zamjenici bili su Đuro Đaković i Lazar Vučićević.⁶¹

Nikola Grulović piše u svojim sjećanjima da su oni u Moskvi potkraj 1918. primili pogrešne podatke o radu rukovodilaca KP (b) SHS⁶² koji su se već vratili u domovinu. U Moskvi su, navodno, primili vijest da je rukovodstvo po odlasku u zemlju rasformirano i da se izgubilo u socijaldemokratskim organizacijama. To je zapravo značilo da ono ne radi. Zbog toga ova Grulo-

⁵⁸ Др Живко Топаловић, Напад владе на југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет, Нови Сад 1919, 29—30. Topalović, koji je ovo pismo, nađeno u arhivu policije, publicirao, izrazio je sumnju o njegovu autoru. On o tome izričito ne govori, ali se iz njegova konteksta može naslutiti da aludira na autorstvo policije. Topalović je na taj način htio sakriti ilegalnu djelatnost komunističke organizacije. Inače, njegov komentar bi mogao poslužiti policiji i s obzirom na to ocijenio bi se kao provokacija. Baš je ovo pismo poslužilo policiji kao dokaz da se u zemlji pripremala proleterska revolucija. Međutim, iz pisma se vidi da je policija pretjerala, jer nelegalna organizacija ne znači još proletersku revoluciju. Sada je dobro poznato da su takve organizacije postojale u raznim rajonima zemlje, pa se pismo, prema tome, može smatrati autentičnim.

⁵⁹ D. Kecić, Dve sudske presude pelagićevcima, Prilozi za istoriju socijalizma 5, 1968, 613.

⁶⁰ Podaci o sudjelovanju u radničkom pokretu Nikole Kovačevića (autorova zbirka). Usp. Kecić, n. dj., 613.

⁶¹ Toma Milenković, Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920, Beograd 1968, 122.

⁶² Груловић, n. dj. 108.

više grupa jugoslavenskih komunista odlučuje pred odlazak iz Moskve, prema ranijem planu, da se izabere inicijativni odbor koji će u domovini organizirati političku organizaciju. U taj su odbor ušli bivši sudionici Oktobra: L. Vukićević (tipografski radnik iz Sombora), L. Manojlović (zidarski radnik iz Novog Sada), F. Drobni (pekarski radnik iz Osijeka),⁶³ S. Lazić (postolarski radnik iz Lalića), S. Stejić (zidarski radnik iz Novog Knjaževca), Z. Petold (radnik iz Istre) i N. Grulović (postolarski radnik iz Baške).⁶⁴ Grupa je nakon povratka održala sjednicu u Novom Sadu 27. veljače 1919. na kojoj je donijela odluku da se sazove ilegalna konferencija. Pri tom je određen datum i mjesto — Stražilovo na Fruškoj gori, nedaleko Karlovaca.

Konferencija je održana u ožujku 1919. i na njoj je stvorena organizacija koja se nazvala Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez »Pelagić«,⁶⁵ po imenu popularnog srpskog revolucionara Vase Pelagića (1838—99). N. Kovačević tvrdi da je to bilo učinjeno zbog konspiracije. U literaturi (u prvom redu memoarskoj) susreću se razni nazivi za organizaciju pelagićevaca. U članku objavljenom 1959. N. Grulović naziva tu organizaciju »Jugoslavenska komunistička grupa 'Pelagić'«,⁶⁶ a u članku objavljenom iduće godine »Savez pelagićevaca«.⁶⁷ Sami su pelagićevci potpisivali svoje letke s »Komunistička partija pelagićevaca«.⁶⁸ U svojoj deklaraciji s naslovom »Što hoće pelagićevci?«⁶⁹ i u nekim drugim dokumentima nazivaju svoju organizaciju saveznom. Prema tome, bit će točnije ako se organizacija naziva »savezom«.

Na žalost, o Jugoslovenskom komunističkom revolucionarnom savezu »Pelagić«, o njegovoj organizaciji i radu, sačuvalo se premalo dokumenata. To je i razumljivo; organizacija je bila ilegalna i njezin arhiv teško se mogao sačuvati.

Najviše podataka o toj organizaciji iznio je bivši sudionik oktobarske revolucije i građanskog rata i jedan od osnivača Saveza »Pelagić« — Nikola Grulović. U svojim memoarskim zapisima nije samo ispričao što se o toj organizaciji sjeća nego je objavio i njene osnovne dokumente — deklaraciju i drugo.⁷⁰

Opisujući je potanko Grulović je ustvrdio da je ona osnovana na konferenciji održanoj na Stražilovu u Fruškoj gori, 2. ožujka 1919. Prema njemu su kod konstituiranja organizacije prisustvovala 32 delegata, prvenstveno bivši sudionici Oktobra.⁷¹

⁶³ Kao što je poznato, F. Drobni je stigao u zemlju prije Grulovića.

⁶⁴ Груловић, n. dj., 108.

⁶⁵ isto.

⁶⁶ isto.

⁶⁷ N. Grulović, Osnivačka konferencija saveza pelagićevaca, »Četrdeset godina« I, Zagreb 1960, 43.

⁶⁸ Vidi: »Ko sam ja?« Fotokopija u knjizi »Vojvodina u borbi«, Novi Sad 1963, 56.

⁶⁹ Što hoće pelagićevci? (1919.) (dalje »Pelagićevci«).

⁷⁰ Груловић, n. dj., 120—129.

⁷¹ Груловић, n. dj., 119; Pregled istorije SKJ, 36; Vojvodina u borbi, 50. Tog se mnijenja pridržavaju i S. Dimitrijević, Usvajanje iskustva Oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu, JIC 3—4, 1968, 31, i Hrabak, Jugosloveni učesnici, 131.

Donedavno su podaci N. Grulovića smatrani apsolutno tačnima, jer je on opisivao događaje ponekad s tačnošću sata. Stvorio se dojam da je on sačuvao dnevnik ili nešto slično. Zbog toga su njegovi podaci prihvaćeni i u historijskoj literaturi. Ali ipak, u knjizi T. Milenkovića, koja je nedavno izašla, autor je stavio u sumnju neke Grulovićeve tvrdnje pa i datum osnutka Saveza »Pelagić« — 2. ožujka 1919.⁷² Milenković, doduše, ne utvrđuje točan datum, nego samo tvrdi da je savez pelagićevaca organiziran u ožujku 1919, i smatra ispravnom pretpostavku N. Kovačevića da je to moglo biti između 5—10. ožujka.

Prema tome, pitanje tačnog datuma postanka saveza pelagićevaca nije još uvijek riješeno. Zato ima veliko značenje nedavno pronađen izvještaj grupe pelagićevaca koji je bio objavljen u listu budimpeštanske grupe Ruske komunističke partije (boljševika) »Правда«.⁷³ Začudo, o tom izvještaju Grulović u svojim memoarima ništa ne kaže.

Kao što je poznato, nakon proglašenja Mađarske Sovjetske Republike 21. ožujka 1919, od predstavnika inozemnih socijalista koji su se našli u Mađarskoj organizirana je u Budimpešti Inozemna komunistička federacija. U nju su ušle komunističke grupe: poljska, češka, slovačka, njemačka, rumunjska, talijanska, jugoslavenska i ruska.

U br. 5. »Правда« od 26. travnja 1919. objavljuje izvještaj iz Jugoslavije pod naslovom: »Komunistički pokret u Srbiji i Jugoslaviji«. Taj je izvještaj zapravo detaljan kritički prikaz stanja u jugoslavenskom socijal-demokratskom pokretu i o djelatnosti nedavno organiziranoga Komunističkog saveza pelagićevaca. Ovdje se konstatira da se jugoslavenski radnički pokret nalazi tada u kaotičnom stanju. Ali istodobno se navode podaci o porastu revolucionarnog pokreta u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Glavni razlog takva lošeg stanja u radničkom pokretu u Kraljevini SHS autori izvještaja vide u izdaji vođa hrvatske i nekih drugih socijal-demokratskih stranaka.

Polazeći od ovako teškog položaja radničkog pokreta, povratnici iz Sovjetske Rusije, bivši sudionici Oktobra, odlučili su da organiziraju nelegalni komunistički revolucionarni savez pelagićevaca. U izvještaju se ističe da su u mnogim krajevima već organizirani komunistički kružoci.⁷⁴

Ovdje neće biti na odmet spomenuti da Grulović, koji je vrlo potanko pričao o konferenciji pelagićevaca, o prethodnim sastancima u veljači 1919. i dolasku čak iz Moskve predstavnika Jugoslavenske komunističke grupe

⁷² Milenković, Radnički pokret u Vojvodini, 121. U kasnijim radovima autor smatra da je Savez pelagićevaca bio organiziran u prvoj polovici ožujka (Utjecaj Oktobarske revolucije, 228).

⁷³ Zahvaljujem sovjetskom historičaru J. N. Ščerbakovu što mi je skrenuo pažnju na to pismo. Pošto je ovaj rad bio predan u štampu, dokument je objavljen (J. N. Ščerbakov, Novi dokument o učešću jugoslovenskih internacionalista-povratnika iz Sovjetske Rusije u borbi revolucionarnih snaga radničkog pokreta, Prilozi za istoriju socijalizma 9, 1974, 333—346.)

Što se tiče Ruske Komunističke partije (boljševika), ona je bila organizirana u studenom 1918. u Budimpešti. Usp. О русских коммунистических группах в Австрии и Венгрии в 1917—1918 гг. Вопросы истории КПСС, № 7, 1966, 67. О том говори В. Ђорђевић, Восприятие ленинизма и опыта Октябрьской революции в югославском рабочем движении, Etudes Balkaniques, № 1, 1970, 57.

⁷⁴ Правда, 26. IV 1919.

RKP (b) itd., nije ni jedne riječi rekao o osnivanju ili organizaciji ilegalnih komunističkih kružoka u zemlji.

Dalje se u izvještaju kaže: »... 9. ovog mjeseca mi smo organizirali prvi naš (nelegalni) kongres u okolici Beograda.«⁷⁵

Dakle, datum organiziranja pelagičevaca nije bio 2. ožujka, kako je tvrdio Grulović a poslije njega i drugi, nego 9. ožujka. Obratimo pažnju i na to da se u izvještaju ne govori o »konferenciji«, kao u Grulovića, nego o »kongresu«. Ako se uzme u obzir da su ondje primljeni statut i program ove organizacije, onda će takva ocjena biti logična.

Drugi put susrećemo spomen na kongres u ožujku u pismu F. Ljuštine, L. Vukićevića i M. Matuzovića 21 listopada 1919. Kominterni u Moskvi.⁷⁶ U tom se pismu tvrdi da su autori otpremili kurira »u martu poslije našeg kongresa[...].«⁷⁷

T. Milenković, koji je taj dokument objavio, ispravno primjećuje da je riječ o konferenciji Jugoslovenskog revolucionarnog Komunističkog saveza »Pelagić«, koja je održana u početku ožujka na Stražilovu. Ali on ipak nije konferenciju nazvao kongresom, smatrajući da su autori sigurno pogriješili.

Nameće se pitanje: zašto Grulović stražilovski kongres naziva konferencijom? To se zacijelo može objasniti time što su memoari Grulovića napisani poslije 40 godina, pa se njihov autor starao da ocjenjuje događaje sa stajališta vremena kada su sjećanja napisana. Takvo je prilaženje u biti ispravno, ali se u ovom slučaju radi i o terminološkim i bitnim netočnostima.

Grulović u svojim sjećanjima tvrdi da su na konferenciji sudjelovala 32 delegata, među kojima su gotovo svi bili povratnici-internacionalisti iz Sovjetske Rusije: Lazar Vukićević, Nikola Grulović, Franjo Drobni, Ljubo Mojin, Milan Govorčin, Jovan Šipoš, Spasoje Stejić, Andrija Mihajlović, Aleksandar Tajkov, Nikola Vitas, Sava Lazić, Žarko Tabaković, Ljubica Zaklanović, Adela Pavošević, Mladen Dundžerov, Milivoje Mijatov, Živanko Stepančević, Petar Mihalčić, Aćim Grulović, Miloš Zlatar, Nikodim Rafailović, Nikola Kovačević, Petar Jeremić, Lazar Bugarski itd.⁷⁸

U spomenutom se izvještaju kaže da je na kongresu sudjelovalo 48 delegata. Ta cifra se čini stvarnijom, jer teško da je u dokumentu počinjena pogreška. Istina, u izvještaju se ne navode imena niti se kaže koga su ti delegati predstavljali. Ali iz imena koja Grulović navodi i koja su moguća može se vidjeti da su na kongresu sudjelovali ne samo bivši sudionici Oktobra, povratnici iz Sovjetske Rusije, nego i socijal-demokrati iz zemlje. U nacionalnom

⁷⁵ isto, Točan datum organizacije pelagičevaca objavio je:

И. Д. Очак, Борба югославских интернационалиста за идеј Октябра в Југославији в 1918—1921 гг. Автореферат. Москва 1971. 25.

⁷⁶ Toma Milenković, Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine, Prilozi za istoriju socijalizma 6, Beograd 1969, 355.

⁷⁷ Milenković, isto, 355.

⁷⁸ Груловић, н. дј., 119. U taj popis uključena su također imena nekih koji iz raznih razloga nisu mogli prisustvovati Kongresu, kao N. Kovačević, ali nisu uključena imena L. Rankovića i V. Čopića koji su također trebali biti prisutni. N. Kovačević spominje još L. Čakija, A. Vacia (autorova zbirka). U spomenutom članku Grulović navodi svega 24 prezimena (isto, 119), a u jednom drugom 30 (Osnivačka konferencija saveza pelagičevaca, Četrdeset godina I, Beograd 1960, 41).

su pogledu bile predstavljene gotovo sve (a možda i sve) nacionalnosti Kraljevine SHS. Tada je kongres pelagićevaca nosio pored ostaloga i opće jugoslavensko obilježje. Takvog je mnijenja i Nikola Kovačević. Baš o tome svjedoči nacionalni sastav delegata: L. Vukićević — Srbin iz Vojvodine, N. Grulović — Srbin iz Vojvodine, Robert Šoš — iz Hrvatske, Aleksandar Tajkov iz Hrvatske, Petold iz Istre, N. Kovačević — Hrvat iz Bosne itd.⁷⁹

Postavlja se najzad pitanje: može li se ovom izvještaju vjerovati više negoli N. Gruloviću? Sudeći po svemu — da. Izvještaj je napisan 15. ožujka, svega šest dana poslije konstituiranja organizacije, a Grulović je svoja sjećanja pisao 40 godina kasnije. Da je doista riječ o izvještaju pelagićevaca iz Jugoslavije, ima više dokaza. Prvi — datum na dokumentu; to se podudara s organizacijom Saveza pelagićevaca. Drugo — sličnost između teksta dokumenta i podataka koje N. Grulović daje. U dokumentu se na jednom mjestu govori o »izabranom u Moskvi Komitetu«. ⁸⁰ Kad Grulović govori o organizaciji pelagićevaca, ističe da je »inicijativni komitet za organizaciju političke grupe bio formiran u Rusiji«. ⁸¹

Zašto se, ipak, u dokumentu spominje »naša moskovska grupa«, a ne »savez«? To je, čini se, zato što je do konstituiranja organizacije pelagićevaca u Moskvi postojala Jugoslavenska komunistička grupa.

Kongres je otvorio Nikola Grulović kratkim referatom o međunarodnoj situaciji. ⁸² U počasni prezidij izabrani su V. I. Lenjin, Bela Kun i drugi. Predsjedavali su N. Grulović i M. Mijatov, a sekretari su bili: L. Vukićević i J. Šipoš. Dnevni red imao je pet točaka: 1) Izvještaj inicijativnog komiteta; 2) Program — deklaracija; 3) Zadaća momenta; 4) Statut; 5) O jedinstvu radničkog pokreta, izbor delegata za kongres ujedinjenja i izbor Centralnog vijeća.

Prema podacima N. Kovačevića — u skladu s dogovorom između Bele Kuna i Filipa Filipovića — odlučeno je da se organiziraju legalne organizacije najprije u Vojvodini, jer su ovdje desnosocijalističke tendencije bile najjače. Ali usporedno moralo se stvarati i ilegalne organizacije pelagićevaca po čitavoj zemlji.

Svakako je značajno da je kongres donio svoje odluke na osnovi referata koji je podnesen u ime komiteta ranije izabranog u Moskvi. ⁸³ Riječ je zacijelo o CK Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca izabranom u Moskvi na izvanrednoj konferenciji 5. studenoga, čiji su se članovi potkraj 1918. i na početku 1919. vratili u domovinu. ⁸⁴ Ali Grulović ne kaže kakve su odluke na kongresu primljene. Međutim, sada se iz spomenutog izvještaja zna da su na kongresu primljene četiri odluke. Prva od njih glasi: »Da se učestvuje u socijalističkom kongresu koji organiziraju jugoslavenske socijalističke struje na 20—21—22. aprila ove godine s time da se na

⁷⁹ U historiografiji se navodi da su na kongresu prisustvovali i delegati iz Bečkereka. Ta je organizacija navodno imala oko 300 članova. (III. Ber, n. dj., 95.)

⁸⁰ Правда, 26. IV 1919.

⁸¹ Груловић, n. dj., 105.

⁸² isto, 119.

⁸³ isto.

⁸⁴ Очак, Югославянские интернационалисты, 137.

njemu predloži stvaranje komunističke partije. A u slučaju ako ovaj prijedlog neće biti primljen, da se naša grupa pretvori u partiju i produži rad samostalno.«⁸⁵

Prema tome, savez pelagićevaca bio je za održavanje kongresa ujedinjenja i on, kao što je poznato, sudjelovao je u njemu. Iako su pelagićevci i drugi predlagali na tom kongresu, da se nova partija nazove Komunističkom, ipak je nova partija nazvana Socijalistička radnička partija Jugoslavije [komunista]. Pelagićevci su se na kraju složili s tim, jer su željeli da se sačuva jedinstvo.

Želja izražena na kraju toga prvog zahtjeva da savez djeluje samostalno kao partija pokazuje da su se pelagićevci zaista borili za stvaranje partije.

Drugi zaključak ticao se odluke koju je primio CK KP (b) SHS u Moskvi: »[...] neulaženju u redove Srpske soc[ijal]-dem[okratske] organizacije, dok god se u njenim redovima nalaze elementi koji ne stoje na platformi diktature proletarijata.«⁸⁶ Pelagićevci su se pridržavali te odluke ne samo prema Srpskoj SD nego i prema svima drugim jugoslavenskim socijal-demokratskim strankama. Ali bitno je ovdje to da su pelagićevci smatrali najvažnijim pitanje o diktaturi proletarijata. Dakle, oni se potpuno solidariziraju s boljševičkim programom.

Treći zahtjev se odnosi na socijalističku štampu u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni itd., koja se nije upravljala »parolama revolucionarne borbe«.⁸⁷ Pelagićevci dolaze do zaključka da treba izdavati vlastiti list i literaturu. Da bi organizirali svoju tipografiju, namjeravali su zamoliti »rusku komunističku partiju da joj pomogne nabaviti tipografiju, jer privatni tipografi ne žele da štampaju našu literaturu.«⁸⁸ Ali uskoro je otpala potreba za vlastitom tipografijom, jer je 5. travnja 1919. počeo u Budimpešti izlaziti list »Crvena zastava« — kao organ Jugoslavenske komunističke frakcije. U tom su listu sudjelovali povratnici i pelagićevci L. Vukićević i I. Matuzović. Osim toga, jugoslavenski su komunisti izdavali letke i brošure.⁸⁹ Pelagićevci, dakako, nisu bili pravedni kad su negativno ocijenili svu jugoslavensku socijal-demokratsku štampu.

Na kraju, posljednji, četvrti zahtjev bio je da se »hitno započne organizacija Crvene armije«.⁹⁰ Za tu organizaciju bila su zadužena dva druga, koji se radi konspiracije ne spominju poimence. Kao što je već rečeno, u mnogim mjestima su doista bili organizirani odredi Crvene armije.^{90a}

⁸⁵ Правда, 26. IV 1919.

⁸⁶ Правда, 26. IV 1919.

⁸⁷ isto.

⁸⁸ isto.

⁸⁹ Usp. F. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb 1957, 443—454; Josip Mirnić, *Leci Jugoslovenske frakcije Međunarodne Socijalističke federacije u Mađarskoj komuni*, Arhivist, br. 1, 1962.

⁹⁰ Правда, 26. IV 1919.

^{90a} Prema podacima N. Kovačevića, odredi »Crvene garde« ili, kako su se oni ponegdje nazivali, »Crvene straže« i »Građanske garde«, bili su organizirani u Slavonskom Brodu, Osijeku, Đurđevcu, Vrdniku, Subotici i dr. (v. Izjavu N. Kovačevića 1964, autorova zbirka).

Radi instrukcije i materijalne pomoći pelagićevci su u Budimpeštu poslali specijalnog čovjeka, ali se iz dokumenata i opet ne vidi koga.

Izveštaj su potpisala šestorica, ali su im imena, radi konspiracije u objavljenom tekstu također izostavljena. Može se pretpostaviti da su to mogli biti članovi rukovodstva saveza pelagićevaca, po svoj prilici L. Vukićević, N. Grulović, F. Drobni, L. Manojlović, L. Mojin i S. Stejić. Oni su bili i inicijatori kongresa.

Prema tome, ovaj izvještaj dopušta da se razjasne mnoga pitanja o postanku organizacije Jugoslavenskog komunističkog revolucionarnog saveza »Pelagić«, koja su do sada bila nejasna.

Što se tiče programa pelagićevaca — on je bio izložen u deklaraciji: »Što hoće pelagićevci?« Deklaraciju su izložili u svojim istupima na kongresu N. Grulović i L. Vukićević; objavljena je u posebnoj brošuri, a kasnije u memoarima N. Grulovića.⁹¹

Deklaracija ima uvod i četiri dijela. U uvodu se izlažu socijalno-ekonomski i politički uzroci prvoga svjetskog rata, njegov klasni karakter i štetnost za sve jugoslavenske narode. Ističe se da je u četvorogodišnjem nepravednom i za narod tuđem ratu narod zbacio sa svojih leđa zloglasne Habsburge, »i stara kula nepravde i najgnusnije tiranije Austro-Ugarske raspala se u nekoliko državnica, a njeni državnici udaviše se u sopstvenoj kaljuži.«⁹²

Monarhija Habsburgovaca predstavnica je imperijalističke buržoazije i vlastele. Kao i druge kapitalističke zemlje, ona je također bila krivac ratu. »Kapitalisti svih zemalja — to su vinovnici istrebljenja naroda.«⁹³ Dalje se kaže da je rat postavio pred društvo alternativu: ili vlast kapitala, ili likvidaciju eksploatacije.

U ratu je naročito stradala radnička klasa. Milijuni su radnika ubijeni, a one koji su ostali živi čekala je besposlica. Bečka pljačkaška politika opustošila je zemlju, nasljednici krune postali su solunsko-krfski »spasioci« — dinastije Karađorđevića, koji su završili rat s milijardama duga. Izlaz iz toga kaosa bio je samo jedan — prijelaz u socijalizam. »Samo svetska proleterska revolucija može doneti napaćenom čovečanstvu mir, slobodu i istinsku kulturu.«⁹⁴ Dakle, pelagićevci su vidjeli izlaz iz rata u proleterskoj revoluciji.

Oni su unijeli u program da proizvodna sredstva moraju prijeći u opće vlasništvo, da eksploataciju treba uništiti, a proizvodnju i raspodjelu organi-

⁹¹ U komentaru k programu N. Grulović je napomenuo da je taj dokument objavljen 1919. kao posebna brošura pod naslovom: »Što hoće pelagićevci?« [1919], a čiji se jedini primjerak nalazio kod historičara R. Perovića. Međutim, Perović je 20. VIII 1964. ispričao autoru da je tu brošuru pokazao Gruloviću, koji ga je zamolio da mu je na kratko vrijeme pozajmi. Dan kasnije ju je doista vratio. Uskoro je čitav tekst objavio u svome memoarskom članku. Sada se ta brošura nalazi u fondu rijetkih knjiga u biblioteci Matice srpske, u Novom Sadu. Ovdje je upotrijebljen tekst brošure prema fotokopiji (kod autora). Grulović je izvršio u tekstu neke stilističke izmjene. Tekst je tek nedavno uvršten u zbornik dokumenata: Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941, tom I, 1919—1929. Izbor i objašnjenja: Danilo Kecić, Milenko Palić. Novi Sad — Sremski Karlovci, 1971, 23—30.

⁹² Pelagićevci, 2.

⁹³ isto 2—3.

⁹⁴ isto, 5.

zirati u interesu društva. Samo rat protiv kapitala može biti za radničku klasu »posljednjim ratom«. Najbolji način direktnog djelovanja mora biti »generalni štrajk«. Jedino tim putem radnici će moći osvojiti pravo kontrole nad proizvodnjom, a zatim pravo da njome ovladaju.

Izgradnja socijalističkog društva — to je glavna zadaća proletarijata. Radnička klasa mora uzeti u svoje ruke vlast nad ekonomskim i političkim životom zemlje. Da bi to uspio, on mora likvidirati buržoaziju kao klasu, a parlament i općinske komitete zamijeniti svojim organima vlasti — sovjetima radničkih, vojničkih i seljačkih poslanika.

U tekstu deklaracije definicija i shvaćanje socijalističke revolucije izraženi su ovim riječima: »Socijalistička revolucija, to je prva revolucija, koja se izvodi u interesu ogromne većine, i koja može da pobjedi samo ako u njoj uzme učešće većina radnika.«⁹⁵ Nasilju buržoaske kontrarevolucije treba suprotstaviti revolucionarnu silu proletarijata.⁹⁶

Nije li to protuslovlje, jer se u tom dokumentu govori o mirnom zauzimanju vlasti, putem »generalnog štrajka«?⁹⁷ Prema svemu sudeći, pretpostavlja se mogućnost i jednog i drugog puta, ali se iz svega ipak vidi da su autori programa stajali na poziciji nasilnog zahvata vlasti. U deklaraciji se izričito kaže: »Borba za socijalizam — to je najveći građanski rat koji je istorija ikada videla i za taj rat proletarijat mora nabaviti neophodno oružje. On mora naučiti da vlada njime u cilju borbe i pobjede.«⁹⁸

Autori smatraju da je »neizbežna faza na putu preobražaja kapitalističkog društva u socijalističko« — diktatura proletarijata.⁹⁹ Jugoslavenska revolucija u savezu s III Internacionalom, kao sastavni dio svjetske revolucije, treba da je zdrava osnova za izgradnju socijalističkog društva.¹⁰⁰ Prema tome, socijalističku revoluciju u Jugoslaviji autori deklaracije promatraju kao dio općeg procesa svjetske revolucije. Da će ona uskoro biti neminovna, nitko ne sumnja.

I na kraju o pravoj demokraciji. Ona je moguća samo ondje, gdje je radnička klasa uzela vlast u svoje ruke.¹⁰¹

Takva je teoretska osnova za program pelagićevaca. U četiri ostala dijela programa iznose se praktične mjere potrebne za pobjedu proletarijata.

U prvom dijelu s naslovom »Za odbranu revolucije« ističu se ne samo vojni nego i politički zahtjevi. Kako se vidi u sedam točaka ovog dijela, prvenstvena se uloga dodjeljuje naoružanju proletarijata. »Naoružanje svih odraslih proletera, koji sačinjavaju radničku miliciju. Obrazovanje Crvene garde, kao aktivnog dela milicije za stalnu odbranu revolucije protiv kontrarevolucionarnih pokušaja.«¹⁰² Ali za stvaranje Crvene garde bilo je potrebno razoružanje policijskih oficira i svih onih »koji pripadaju vladajućoj klasi«.¹⁰³

⁹⁵ isto, 8.

⁹⁶ isto, 3.

⁹⁷ isto, 4.

⁹⁸ isto, 5.

⁹⁹ isto, 8.

¹⁰⁰ isto, 8.

¹⁰¹ isto, 8.

¹⁰² isto, 8—9.

¹⁰³ isto, 8—9.

Uz to se zahtijeva konfiskacija svih rezervi oružja i svih tvornica koje ih proizvode. Osim toga, konfiscirala bi se sva hrana za narodne menze. Organizacija Crvene garde treba da se provodi na novim načelima: »uništenje komandne vlasti oficira i pod-oficira«, izbor vojnih starješina i stvaranje revolucionarnih sudova. Predviđaju se zamjena »prinudne vojne discipline dobrotoljnom disciplinom vojnika«, izbor i smjenjivanje komandanata. Na taj je način naglašena demokratskost nove armije i njen narodni karakter. Ističe se, nadalje, da treba provesti »zamenu svih političkih organa sa predstavnicima Radničkih, Vojničkih i Seljačkih Veća.«¹⁰⁴ Očito je da se bez potonjih ne bi mogla provesti reorganizacija vojske, a bez svih tih izmjena i stvaranja proleterske armije ne bi bila moguća ni diktatura proletarijata.

Drugi dio programske deklaracije sadrži političke i socijalne zahtjeve. Jedan od glavnih glasio je: »Uništenje odeljnih država. Jedna jugoslavenska socijalistička sovjetska republika.«¹⁰⁵ Tome je potreban komentar. Pod »odeljnom državom« treba da se podrazumijevaju Srbija, Hrvatska i Slovenija. Pelagićevci su očigledno stajali na poziciji centralističke-unitarističke države i oni nisu priznavali nikakve nacionalne autonomije niti pravo nacije na odijeljenje. To je bio izraz nerazumijevanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i zapravo napuštanje lenjinskog načela o pravu nacije na samoodređenje do odijeljenja.¹⁰⁶

Još u proljeće 1918. jugoslavenski su komunisti u Moskvi zahtijevali da buduća jugoslavenska država bude centralizirana država. U poznatom »Našem programu« objavljenom u travnju 1918. tražili su »Jugoslavensku nezavisnu demokratsku republiku«,¹⁰⁷ koja bi bila opće jugoslavenska, a ne federativna.

Ali je u 4. točki »Našeg programa« bilo zapisano i: »Pravo svakog naroda na samostalnost.«¹⁰⁸ Prema tome, ovo je bila samo verbalna izjava, jer je riječ o jugoslavenskoj državi, a ne državi Srba, Hrvata i Slovenaca. To se ističe na dva mjesta »Našeg programa« i kasnije je još jednom potvrđeno.¹⁰⁹

Jugoslavenski komunisti u Moskvi ispravno su shvatili 4. točku tek u studenom 1918. kada je proglašena nova partija — Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao što se iz tog naziva vidi, Jugoslavija je tada shvaćena kao mnogonacionalna država. Međutim, kad su se internacionalisti vratili u domovinu i stvorili organizaciju pelagićevaca, ponovo su stali na stare centralističke pozicije.

T. Milenković je pokušao da to objasni. Jedan od razloga vidi on u navodnoj sugestiji V. I. Lenjina danoj pri odlasku iz Sovjetske Rusije L. Vukićeviću. Navodno mu je Lenjin savjetovao da balkanski komunisti treba da

¹⁰⁴ isto, 8—9.

¹⁰⁵ isto, 9.

¹⁰⁶ Kao što je poznato. Lenjin je u »Deklaraciji prava trudbeničkih i eksploatairanih naroda« u drugoj točki definirao federativni princip riječima: »Sovjetska Ruska republika temelji se na osnovi Slobodnog saveza slobodnih nacija kao federacija Sovjetskih nacionalnih republika« (В. И. Ленин, Полное собрание сочинений 35, 221).

¹⁰⁷ »Revolucija«, br. 1, 6. IV 1918.

¹⁰⁸ isto.

¹⁰⁹ isto, br. 2, 15. IV 1918.

se međusobno povežu.¹¹⁰ Taj argument, za koji još nije potvrđeno da potječe od Lenjina, ne tiče se državnog uređenja i nacionalnih odnosa. Pored toga, federativni princip nije suprotan ujedinjenoj državi. Možda će uvjerljiviji biti drugi razlog — preporuka F. Filipovića pelagićevcima. On je u to vrijeme bio za centralističko rješenje nacionalnog pitanja.¹¹¹

N. Grulović ističe da je L. Vukićević, koji je pročitao taj program, izvijestio kongres pelagićevaca o stvaranju »jedne Jugoslavenske Sovjetske socijalističke republike«, iako su jugoslavenski komunisti u Moskvi priznali federativni oblik države i načelo nacionalne ravnopravnosti. Napomenuo je da je takav zaključak primljen na prijedlog člana Glavne Uprave Srpske SDS Filipa Filipovića.¹¹² Njegov stav prema pitanju ujedinjenja osnivao se na potrebi ujedinjenog djelovanja jugoslavenske radničke klase. Kao što se vidi, takvo prepletanje različitih pitanja (jedinstva države i jedinstva proletarijata) bilo je pogrešno.

Značajno je da je takvu poziciju zauzela u cjelini i Srpska SDS.¹¹³ Nema sumnje da je to utjecalo na pelagićevce, za koje je to bio korak natrag. Kasnije je ova linija produžena uz malu izmjenu definicije: i »jedna nacionalna država« — što je primljeno na I. kongresu SRP(k).¹¹⁴

U ostalim točkama ovog dijela pelagićevci su zahtijevali uništenje buržoaskih parlamenata i svih starih organa vlasti, koje treba da zamijene radnička, seljačka i vojnička vijeća. Ovdje je umjesno da se podsjetimo na misli Lenjina o odnosu prema buržoaskom parlamentu u kapitalističkom društvu. On je u Aprilskim tezama pisao: »Ne parlamentarna republika — povratak k njoj od S[ovjeta] R[adničkih] P[oslanika] bio bi korak natrag, nego republika Sovjeta radničkih, težačkih i seljačkih poslanika u čitavoj zemlji [...]»¹¹⁵ Pelagićevci su u svom programu baš na to mislili.

Funkcije parlamentarnih organa, po njihovoj zamisli, »prelaze na Radnička, Vojnička i Seljačka veća«. U njima učestvuju »svi odrasli proleter i oba spola u varoši i na selu«. »Izbori delegata Radničkih, Vojničkih i Seljačkih veća za Centralni Savet Radn[ičkih], Vojn[ičkih] i Selj[ačkih] delegata, koji treba da izaberu izvršni komitet, u svojstvu su najvišega organa zakonodavne i izvršne vlasti«, ali se zahtijeva kontrola tog organa, a također saziv Centralnog Savjeta svaka tri mjeseca. Što se tiče delegata, predviđa se njihovo smjenjivanje, ukoliko ne bi odgovarali svom pozivu. Zahtijeva se također likvidiranje svih staleških razlika, ordena i titula; socijalna jednakost među spolovima; radikalno socijalno zakonodavstvo; maksimalni šestosatni radni dan zbog fizičke iznurenosti proletarijata u ratu i radi izbjegavanja besposlice; poboljšanje prehrane, životnih uvjeta, sanitetske i odgojne službe »u duhu pro-

¹¹⁰ Milenković, Uticaj Oktobarske revolucije, 233.

¹¹¹ Груловић, Југословенска револуционарна група, 116.

¹¹² isto, 120.

¹¹³ Исторички архив КПЈ III, 1950, 313.

¹¹⁴ isto II, 14.

¹¹⁵ Ленин, ПСС 31, 115.

leterske revolucije«. ¹¹⁶ To su bili zahtjevi koji su položeni u temelje nove socijalističke, proleterske države kakvu su pelagićevci željeli ostvariti po uzoru na Sovjetsku Rusiju.

U trećem dijelu govori se o »prvim ekonomskim zahtjevima«. Ovdje se postavlja nekoliko bitnih pitanja koja su se ticala revolucionarnog preobražaja države. Prvo je bilo agrarno pitanje. Pelagićevci zahtijevaju prije svega »konfiskovanje svega imanja i prihoda dinastije u korist društva [...] Eksproprijaciju zemlje u svima krupnim i srednjim zemljičkim preduzećima.« Od ove će se zemlje stvoriti zemeljni fond. Na osnovi ovog trebat će obrazovati »široj cele zemlje zemljičkomu komunu pod jednom centralnom upravom.« To je odgovaralo primjeru rješenja i ruskog i mađarskog sovjetskog agrarnog programa. Međutim, pelagićevci dalje traže da se »sitna sopstvena imanja ostavljaju sopstvenicima [...]« ¹¹⁷ Taj je zahtjev potpuna kopija programa Mađarske sovjetske republike u kojem je rečeno: »Mali i patuljasti posedi [...] ostaju i dalje u privatnom vlasništvu«, ¹¹⁸ ali pelagićevci dodaju još: »dok se oni dobrovoljno ne sjedine sa socijalističkim komunama«. Na kraju se u programu pelagićevaca naviješta »konfiskovanje svega imanja iznad određene mere, koju će utvrditi Centralni Savet«. ¹¹⁹

Dalji važan zahtjev odnosio se na eksproprijaciju banaka, teške industrije, trgovine i rudnika. Bila bi to nacionalizacija u korist države i društva, dakle izrazito socijalistički zahtjev. Istaknut je i zahtjev da se u svim poduzećima izaberu »naročiti odbori u čiju će nadležnost doći uređenje, u sporazumu sa Radničkim većima, unutarnjih odnosa preduzeća, regulisanja uslova rada, kontrola nad proizvodnjom i najzad — uprava preduzeća«. ¹²⁰ I taj zahtjev podsjeća na rusku kontrolu radnika nad proizvodnjom. Radnička kontrola uvedena je u Rusiji još poslije buržoasko-demokratske revolucije u veljači 1917, ali je poslije oktobarske revolucije postala jedna od poluga diktature proletarijata.

Četvrti dio posvećen je pitanjima međunarodne politike. Zahtijeva se uspostavljanje veza sa svim inozemnim komunističkim partijama, s ciljem da se socijalistička revolucija stavi na internacionalnu osnovu. Mir se može sačuvati i zaključiti samo putem stvaranja međunarodnog bratstva između revolucionarnih pokreta u svjetskom proletarijatu.

Značajna je u tom programu ocjena pelagićevske organizacije: »Pelagićevci, kao i svaka druga komunistička partija, ne teže za vlašću nad proletarijatom ili pomoću proletarijata. Pelagićevci se javljaju kao najsvjesniji deo proletarijata da na svakom koraku ukazuju najširim radnim masama na njihove istorijske zadatke.« ¹²¹ Iz toga se vidi da se pelagićevci smatraju komunističkom partijom i da je ime »pelagićevci« upotrijebljeno uvjetno kao naziv

¹¹⁶ Pelagićevci, 10.

¹¹⁷ isto.

¹¹⁸ Г а л Ђерђ, Документациони прилог једној историјској читанци, Историјски гласник, Београд 1964, бр. 2—3, 238.

¹¹⁹ Pelagićevci, 10.

¹²⁰ Pelagićevci, 10.

¹²¹ isto, 11.

za komunističku organizaciju. Pobjedu, pak, partije smatraju »istovetnom sa pobjedom ogromnih miliona masa socijalističkog proletarijata«. ¹²²

Pelagićevci su s pravom oštro kritizirali oportuniste. Na kraju programa-deklaracije oni se gnušaju »svake suradnje sa buržoazijom« pa zbog toga osuđuju lidere nekih socijal-demokratskih stranaka. Takva taktika označava po njihovu mnijenju »izdaju principa socijalizma, snaženje kontrarevolucije i paralizovanje revolucije«. ¹²³ Pelagićevci su najoštrije osudili socijal-patriote Koraća, Bukšega, A. Kristana i dr. Da »nisu pritekli u pomoć jugoslavenskoj buržoaziji«, smatrali su, »koja je bila posle raspada Austro-Ugarske u ropcu, nemoćna da organizuje ma kakav otpor protiv revolucije, danas bi, kao i u Rusiji, i u Jugoslaviji imali diktaturu proletarijata u vidu Sovjetske vlade [. . .]«. ¹²⁴

U cjelini, program pelagićevaca bio je revolucionaran. On je mogao poslužiti kao osnovica za revolucionarnu agitaciju u zemlji i mnogo je učinio za popularizaciju Oktobarske revolucije. Ali on je u potpunosti kopirao iskustvo koje su povratnici stekli u Sovjetskoj Rusiji i pod utjecajem parola svjetske revolucije. Slaba mu je strana u tome što nije dovoljno polazio od analize situacije u Kraljevini SHS, gdje su uz proletersku revoluciju na dnevnom redu stajala i pitanja završetka buržoasko-demokratske revolucije.

U trećoj točki dnevnog reda kongresa pelagićevaca (»akcioni zadaci«), N. Grulović je postavio ovaj zahtjev: »Sve naše organizacije moraju organizirati svoje vojne komitete koji će mobilizovati proletarijat, radnike i siromašne seljake i od njih formirati odrede Crvene garde«. ¹²⁵ Takav zaključak je tražio konkretno djelovanje: sakupljalo se oružje i municija, stvarana su skladišta za oružje. Pretpostavljalo se da će vojne jedinice Crvene armije biti upotrijebljene za obranu štrajkova, za demonstracije i vojna nastupanja. Taj zaključak, koji se podudara s točkama programa, pokazuje da su se pelagićevci ozbiljno pripremali za revoluciju.

Na kongresu pelagićevaca bio je primljen i Statut organizacije. ¹²⁶ Prema njemu, organizacija je nazvana »Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez 'Pelagić'«. ¹²⁷ i trebala je djelovati kao »ilegalna borbena organizacija revolucionarnog proletarijata«. ¹²⁸ Ovdje nije rečeno — a ni N. Grulović to ne objašnjava — zašto je organizacija pelagićevaca morala biti ilegalna. Nije to jasno ni s obzirom na njen legalni naziv »pelagićevci«. Kao što je poznato, program organizacije bio je revolucionaran i pozivao je čak na socijalističku revoluciju. U jugoslavenskim se uvjetima takva propaganda nije mogla uvijek otvoreno voditi. Izlaz je nađen u ilegalnim organizacijama preko kojih su »pelagićevci« pokušali realizirati svoj program. Treba, doduše, reći da su oni u praktičnoj revolucionarnoj propagandi primjenjivali obično i ilegalne i le-

¹²² isto.

¹²³ isto, 11.

¹²⁴ isto.

¹²⁵ Груловић, н. дј., 125.

¹²⁶ Statut je pročitao Ljubomir Mojin (isto, 125).

¹²⁷ Ovakvo je naziva Груловић, н. дј., 125. Dokumenti taj naziv ne potvrđuju. vrđuju.

¹²⁸ Груловић, н. дј., 125.

galne metode rada, tj. spojili su borbu za demokraciju s borbom za socijalističku revoluciju.

Parole koje su pelagićevci zastupali, tj. poziv na socijalističku revoluciju i diktaturu proletarijata, odgovarale su, dakako, njihovu shvaćanju situacije u zemlji. Mjesto da povedu borbu za buržoasko-demokratsku revoluciju a zatim za njeno prerastanje u socijalističku, oni su vjerovali u brzu pobjedu svjetske revolucije. Tako su se našli pred zamršenim suprotnostima između želja i mogućnosti, između programa i jugoslavenske realnosti. Oni su u tom spletu odlučili da djeluju ilegalno. Tako je zapisano u Statutu, tako se i radilo. Takva taktika je morala neizbježno dovesti do izolacije od širokih masa, u ime kojih su se oni borili.

Statut je zahtijevao željeznu disciplinu koja treba da odgovara uvjetima revolucionarnih vremena. Prema njemu, član organizacije može biti samo onaj istinski klasni borac koji prihvaća program Saveza i koji je spreman da se bori za pobjedu principa velike oktobarske socijalističke revolucije.¹²⁹

Organizaciono svi su se članovi pelagićevaca grupirali u »petorke«. Predviđene su i kazne za članove ako ne ispune partijski zadatak.

Na kongresu pelagićevaca određen je njihov stav prema pitanju jedinstva radničkog pokreta u zemlji. L. Vukićević je informirao prisutne o koracima koje su bosansko-hercegovačka i srpska SDS poduzele u pravcu ujedinjenja jugoslavenskoga radničkog pokreta. Kongres ujedinjenja bio je određen za 23. ožujka.¹³⁰

Na stražilovskom kongresu izabran je Izvršni komitet od devet članova: predsjednik — N. Grulović, sekretar — L. Vukićević, članovi — N. Kovačević, M. Vič, L. Manojlović, M. Govorčin, M. Mijatov, S. Lazić i V. Čopić.¹³¹ Kao što se vidi, u Komitet nisu ušli samo povratnici iz Sovjetske Rusije nego i jedan član vojvođanske socijal-demokratske stranke, Mihajlo Vič. Taj čin svakako ilustrira težnju za proširenjem rukovodstva s pomoću lijevih socijal-demokrata.

Savez pelagićevaca rastao je i širio se. Broj članova mjesnih organizacija bio je u stalnom porastu. U historiografiji se, štoviše, navode cifre o njegovu brojčanom stanju.¹³² Prema nekim podacima, organizacija je postojala u Vojvodini, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji.¹³³ O postojanju, npr. organizacije pelagićevaca u Bosni i Hercegovini ima više dokaza. Prvi od njih

¹²⁹ N. Kovačević tvrdi da je u Vojvodini vojna komanda zabranila stvaranje bilo kakve, a najmanje komunističke organizacije. Zbog toga je odlučeno da se osnuju ilegalne organizacije (izjava N. Kovačevića, autorova zbirka).

¹³⁰ Груловић, n. dj., 125. Pretpostavljalo se da će se kongres ujedinjenja održati u Slavonskom Brodu, ali su kasnije i datum i mjesto promijenjeni, jer su vlasti zabranile održavanje kongresa u Slavonskom Brodu.

¹³¹ Груловић, n. dj., 126. V. Čopić i N. Kovačević izabrani su u odsutnosti. Kovačević, dakako, nema pravo kada tvrdi da nikad nije bio izabran u tu organizaciju. (Razgovor vođen u Moskvi 20. III 1973.)

¹³² Hrabak, Jugoslaveni učesnici, 132, navodi cifru od 20.000 pelagićevaca. Ova i druge eventualne cifre samo su približne, jer je organizacija bila ilegalna, pa statističkih podataka o njenom članstvu nema.

¹³³ Danilo Kecić, Dve sudske presude pelagićevcima, Prilozi za istoriju socijalizma 5, 1968, 613.

— 30. travnja 1919. vojni komandant Sarajeva poziva vlasti da mu dostave izvještaj o organizaciji pelagićevaca. Odgovor od 1. svibnja glasi: »ovdje ne postoji nikakav odbor 'Komunističke stranke Pelagić'«. ¹³⁴ Ova službena izjava zapravo samo potvrđuje da su vojne vlasti slutile o postojanju i osjećale aktivnost pelagićevaca; to dopunjuje podatak da su na prvomajskom mitingu u Mostaru radnici čitali deklaraciju pelagićevaca — brošuru »Što hoće pelagićevci?« ¹³⁵

Pelagićevci su razvili propagandu u vojnim jedinicama u Novom Sadu, Petrovaradinu i Osijeku te u Dunavskoj flotili. Štoviše, D. Kecić tvrdi da su bili povezani i sa zelenim kadrom u Fruškoj Gori. ¹³⁶

Pogotovo intenzivno vođena je propaganda pelagićevaca u vojvođanskim selima. O tome je često policija javljala. U jednom se njezinom izvještaju kaže: »[. . .] saznali smo iz provjerenih izvora da se u selu Melenci vodi intenzivna agitacija u korist boljševika. Ovdje su glavni organizatori Luka Granić — kožar, Bogdan Jeremić — zemljoradnik, Mijatov — salar (užar). Svi su trojica iz Melenaca. Mijatov je nedavno bio osuđen na zatvor zbog širenja boljševizma [. . .]« ¹³⁷ Mijatov i Granić bili su povratnici iz Sovjetske Rusije.

Policijski odjel za Bačku, Banat i Baranju izvještavao je konfidencijalno da u općini Čurug postoji ilegalna boljševička organizacija. ¹³⁸

Prema tome, glavna zadaća radničkog pokreta u to vrijeme bila je borba za ujedinjenje radničkih organizacija na principima III Internacionalne. Odlučnu ulogu u tom pravcu odigrale su ilegalne partijske organizacije; bile su to prve komunističke organizacije u zemlji. Među prvima bile su upravo one koje su po čitavoj zemlji osnivali komunisti-povratnici iz Sovjetske Rusije.

---

¹³⁴ Kasim Isović, *Odjeci i uticaj Oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917—1921)*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH VII, 1967, 494.

¹³⁵ isto, 501.

¹³⁶ Kecić, n. dj., 613.

¹³⁷ Грађа за историју радничког покрета КПЈ у Војводини (1918—1929), 1966, 21.

¹³⁸ isto, 14. N. Kovačević tvrdi da je Savez pelagićevaca u Subotici bio povezan s odredom Crvene Garde. Takvi su odredi postojali u Vinkovcima, Valpovu i dr (Zapis razgovora u Beogradu 8. IX 1969; autorova zbirka). Na žalost, ti se zanimljivi podaci ne mogu potvrditi.

Резюме

Настоящая статья посвящена очень важному и мало разработанному вопросу из истории Коммунистической партии Югославии—роли бывших югославских военнопленных возвращенцев-коммунистов из Советской России в борьбе за создание нелегальных коммунистических организаций, накануне Первого съезда КПЮ (конец 1918—начало 1919 г.) В статье делается попытка показать этот процесс на всей территории новообразованного государства Королевства сербов, хорватов и словенцев.

В историографии отдельные стороны этого вопроса уже затрагивались в работах Б. Храбака, Т. Миленковича и С. Димитриевича. Однако, специальных работ, посвященных этой проблеме нет. Поэтому, естественно, давно созрела потребность их ставить. Причем, существующая литература, а также опубликованные и неопубликованные архивные источники (между которыми впервые использованы материалы процесса Диамантштейна), позволяют глубже вникнуть в эти проблемы.

Сейчас уже известно, что в ноябре 1918 года в Москве была создана Коммунистическая партия (большевиков) СХС из бывших югославских военнопленных. Руководство этой организации разработало план подпольных революционных действий в Югославии и решило вернуться с этим планом на родину. Их целью было создание коммунистических организаций в стране и подготовка к съезду партии. Руководство уезжало в двух группах.

Первая группа ЦККП (б) СХС отправилась в страну в самом конце 1918 г. В этой группе были Владимир Чопич, Никола Коваћевич и др. Сразу после возвращения они связались с представителями левого крыла социаль-демократических партий Хорватии и Славонии, Боснии и Герцеговины и другими, а также с видным деятелем сербской социал-демократической партии Филипом Филиповичем. Этим фактически началась деятельность по созданию подпольных коммунистических организаций среди рабочего класса, сельского пролетариата, интеллигенции и в армии.

В статье рассматривается с достаточной подробностью революционная деятельность В. Чопича, Н. Ковачевича и Ф. Филиповича и др. по всей стране. Чопич и Ковачевич уже в конце 1918 года сообщают в Москву о создании в Загребе коммунистических групп. Об этом сообщает в Москву также и Филипович.

В течение небольшого времени им удалось создать в Хорватии подпольные организации в 26 местах. Что касается армии, организации были созданы среди сербских войск в Хорватии и даже в французском военном отряде, который стационарировался в городе Загребе. Успешно развивалось создание подпольных коммунистических организаций в Сербии (Белграде — партийная сеть насчитывала 200 членов), Воеводине, Боснии и Герцеговине. До сих пор нет сведений о создании подпольных организаций в Словении, Македонии и Черногории.

Вторая группа возвращенцев-коммунистов членов ЦК КП(б)СХС Никола Грулович, Лазарь Вукичевич и другие возвратилась из Советской России в начале 1919 года. До их приезда в отдельных районах Воеводине (Срем) уже имелись подпольные организации. Не имея сведений о деятельности первой группы, они начали действовать самостоятельно сначала в Воеводине. Ими же была создана после длительной подпольной подготовке 9 марта 1919 года организация под названием Югославянский коммунистический революционный союз «Пелагич». Сейчас, наконец, точно установлена дата создания организации. Формально это была первая коммунистическая легальная организация, в стране,

о чем говорит и ее название. Но по своему статусу пелагичевцы должны были действовать подпольно. В самом деле, пелагичевцы имели свои подпольные организации в Воеводине, Хорватии, Боснии и Херцеговине и в армии. Эта организация имела свою программу. В статье впервые в литературе дается подробный критический анализ этой программы. Из него наглядно видно, что пелагичевцы исходили в теоритическом плане только из опыта Советской России и не всегда учитывали условия своей страны. В практической своей деятельности они были искренними революционерами, верили в победу всемирной революции и готовы были за нее в любую минуту отдать свою жизнь. Пелагичевцы, а также другие возвращенцы-коммунисты революционизировали массы, призывая их к революции, к диктатуре пролетариата, учили их революционному опыту Октябрьской революции и знакомили их с основными теоретическими положениями В. И. Ленина. Они создали подпольные коммунистические революционные организации и вели большую работу по объединению рабочего движения Югославии, на создание рабочей партии нового типа — Коммунистической партии на принципах III Коммунистического Интернационала. На концу они участвовали в организации Первого съезда КПЮ. Следовательно, роль коммунистов-возвращенцев из Советской России в создании первых подпольных коммунистических организаций по всей стране была большая и порою решающая.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor

*IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE